

De Groot-Nederlandse Beweging in 1940-1941 en het optreden van Jan Christiaan Kist (1913-1944). I

P. VAN HEES

Het thema van dit artikel is de problematiek van de overtuigde Groot-Nederlander — hij/zij die streefde naar de politieke eenwording van Nederland en het Nederlands sprekende deel van België en daarbij veelal uitging van „volkse” ordeningsprincipes, zonder dat dit een volledig aanvaarden van het Duitse nationaal-socialisme of een verwerpen van de democratie inhield —, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog en in het eerste oorlogsjaar (mei/juni 1940 - juli 1941)¹. De problematiek bestaat in de eerste plaats uit de houding tegenover het nationaal-socialisme en in de tweede plaats, na mei 1940, uit de houding tegenover de bezetters.

Ik wil dit in het bijzonder toelichten aan de hand van de activiteiten van Jan Christiaan Kist. Bij hem kunnen we de worsteling om de juiste keuze dank zij bewaard gebleven archivalia vrij goed volgen en, door zijn strijd in een breder kader te plaatsen, hoop ik een beeld te kunnen geven van de gevoelens waardoor vele Groot-Nederlanders in die periode werden beheerst.

Inleiding

De economische wereldcrisis van 1929 had ook in de jaren dertig de Noord-Nederlandse gemeenschap krachtig geraakt². Op een totale bevolking van rond de acht miljoen steeg het aantal werklozen van 250.000 in 1930 tot 525.000 in 1935. Een dergelijke ontwikkeling had vanzelfsprekend invloed op de sociale en politieke ontwikkeling in het land. Zeker is, dat op deze gebieden de discussie in de jaren dertig zo niet op gang kwam, dan toch werd geïntensiveerd. Centraal stond in deze discussie de waarde van de traditionele parlementaire democratie, waarin de gelijkheid van alle burgers het uitgangspunt

1. Het idee om over dit thema te schrijven ontstond tijdens gesprekken met C. Jansen en P. Rademakers die over deze thematiek hun doctoraalscriptie schreven: *De Groot-Nederlandse beweging in Nederland voor en tijdens de oorlog*. (Rijksuniversiteit, Utrecht, vakgroep geschiedenis, 1984).

2. De algemene gegevens zijn ontleend aan: J. BOSMANS, *Het maatschappelijk en politiek leven in Nederland, 1918-1940*, in: *Geschiedenis van het Moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*. (Houten 1988), p. 398-443 en H. DAALDER, *De tweede wereldoorlog in de binnenlandse politiek*, in: D. BARNOUW, M. DE KEIZER en G. VAN DER STROOM (red.), *1940-1945, onverwerkt verleden*. (Utrecht 1985), p. 27-44.

was en de vanzelfsprekendheid van de traditionele op het kapitalisme gebaseerde economische theorieën. Thema's waarover al eerder werd gesproken, maar die in deze ingrijpend gewijzigde omstandigheden ook in Nederland hernieuwde aandacht kregen.

De parlementaire democratische idealen werden in Nederland, om slechts de voornaamste groeperingen te noemen, becritiseerd door de Nationaal-Socialistische Beweging, opgericht in 1931 door ir. A. A. Mussert³. In deze partij kwamen de typische nationaal-socialistische idealen verbonden met het anti-semitisme en een toenemende bewondering voor het Duitsland van Adolf Hitler vooral na 1935 aan het licht. Meer op het Italiaanse fascisme gericht, maar virulent anti-semitisch, was de veel kleinere in 1934 opgerichte en vooral in Noord-Brabant geconcentreerde beweging Zwart Front van Arnold Meyer. Theoretische discussies over democratie en anti-democratie werden gevoerd in de periodiek *De Waag* en in gespreksgroepen rond dit tijdschrift.

Stond bij bovengenoemde groepen de afkeer van het parlementaire democratische systeem al vast, bij de aanhangers van de parlementaire democratie vertegenwoordigd in de traditionele politieke partijen heerste toch ook een zekere behoefte aan discussie over politieke en economische systemen. Het belangwekkende is, dat vrij wat van deze gesprekken gevoerd werden in een organisatorisch verband, dat de eigen partijorganisatie of de eigen maatschappelijk gerichte gemeenschap doorbrak. Op zich, ook al gebeurde het op betrekkelijk kleine schaal en voornamelijk onder intellectueel gevormden, een belangwekkend verschijnsel in het verzuilde Nederland⁴.

In de eerste plaats behoort tot die groepering de vrij massale Eenheid door Democratie, opgericht in 1935 en vooral bedoeld ter bestrijding van het nationaal-socialisme. Bestrijding van de economische crisis en versterking van de Nederlandse gemeenschap, ook op het punt van de militaire weerbaarheid, vond plaats via *Het Gemeenebest*, waar confessionele politici een rol in speelden. Bij de sociaal-democraten, die tot in de jaren dertig buiten de landelijke regering bleven (eerst in 1939 werden er socialisten in een kabinet opgenomen), werd de behoefte aan een verbreding van de basis gevoeld. De economische

3. Zie over de autoritaire stromingen in Nederland: A. A. DE JONGE, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de twee wereldoorlogen*. (Assen 1968). Verder nog R. HAVENAAR, *De N.S.B. tussen nationalisme en „volkse” solidariteit*. (Amsterdam 1983) en HANS SCHIPPERS, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland, 1922-1946*. (Amsterdam 1986).

4. De discussiepunten worden aardig samengevat in: *Waar het om gaat. Onze bekommernis om het Nederlandsche Volk*, in: *De Unie*, 7-9-1940. Hieruit: „Liberale economie, onvruchtbare klassenstrijd en eenzijdige godsdienstig-politieke partijgroepering, het waren even zoovele vruchten van het individualisme — groepsegoïsme is immers ook individualisme — en zij waren in Nederland een overwonnen standpunt. Althans onder jongeren”.

Er volgt dan een opsomming van de organisaties waarin over vernieuwing werd gesproken. Ze worden in de tekst van het artikel genoemd.

crisis bracht geen groei van het aantal stemmen. In 1937 kwam een herzien partijprogramma tot stand, waarin meer aandacht werd gegeven aan defensie en minder zuiver Marxistische uitgangspunten te vinden waren. Vrij actief, ook in het zoeken naar contacten met andersdenkenden, was in de jaren dertig de socialistische predikant W. Banning die veel conferenties organiseerde, waar ook figuren uit andere politieke kringen en vertegenwoordigers uit confessionele kringen werden uitgenodigd.

Sterk partij en godsdienstige richting overschrijdend waren de Volkseenheidconferenties, die sedert 1933 te Woudschoten, het conferentieoord te Zeist van de Nederlandse Christen Studenten Vereniging (NCSV), gehouden werden.

Conservatief, zeer monarchaal en sterk gericht op de defensiepolitiek en het koloniaalbezit was het Nationaal Jongeren Verbond.

Apart moeten nog genoemd worden — buiten de verschillende Friese bewegingen — de Groninger Werkgemeenschap en Brabantia Nostra. Beide bewegingen, daterend van 1937, waren zuiver regionaal gericht. In de Groninger Werkgemeenschap was er ook oog voor het werkloosheidsvraagstuk, in Brabantia Nostra overheerste een sterk katholieke geest. Dit regionalisme, waarbij de aandacht sterk gericht werd op het eigene van de streek in taal en cultuur, had samen met de meer landelijk gerichte bewegingen zeker tot doel een tegenwicht te bieden aan fascisme en nationaal-socialisme, ook al werkten in sommige organisaties formeel afgevaardigden van NSB en/of Zwart Front mee.

Al even is bij de regionale organisaties gewezen op de taal en de vraag rijst: hoe past nu de Groot-Nederlandse Beweging in dit geheel?

In de officiële politieke partijen en dientengevolge in de landelijke politiek speelde de Beweging geen rol. Geen enkel officieel partijprogramma vermeldde er iets over met uitzondering van de nieuwgekomen NSB. Daar speelden „volkse” idealen van taal, ras en bodem wel een rol en werd vaag iets over de buiten de rijksgrenzen wonende Nederlandstaligen geformuleerd⁵. Over de vorming van een Groot-Nederlandse politieke eenheid bleef de NSB vaag. Duidelijker weerklank vond dit ideaal bij het Zwart Front, maar deze partij had geen zetel in het parlement.

Er bleven slechts de vanouds bekende organisaties over die al decennien de Groot-Nederlandse idealen uitdroegen. Het Algemeen Nederlands Verbond (ANV) van 1895 deed dit alleen door te wijzen op de taaleenheid en door voorzichtig de emancipatie van het Nederlands in Vlaanderen te steunen. De Dietsche Bond (1917), veel kleiner in omvang en vermoedelijk niet veel meer

5. Met name A.J. van Vessem, die al vanaf de Eerste Wereldoorlog actief was in de Dietsche Bond en in het Algemeen Nederlands Verbond, zal in de NSB de Groot-Nederlandse beginselen hebben verdedigd. In 1937 trad hij uit de Bond. Zie *De Dietsche Gedachte*, 12 (1937), p. 77. We kunnen ook nog R. van Genechten noemen.

dan een paar honderd leden tellend⁶, ijverde wel voor een politieke eenwording — een Heel-Nederlandse staat —. Over de modus quo bleef men echter vaag. Naast deze twee kernorganisaties was er nog een heropgericht (1937) Dietsch Studenten Verbond, waarvan een aantal leden lid was of was geweest van de Jong Nederlandsche Gemeenschap⁷. Verder was er het Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen, altijd al klein geweest, waar sedert Van Sevens in 1934 afgekondigde „nieuwe marsrichting”, — de Bourgondische gedachte —, alleen maar toenemende verwarring heerste. Het Verdinaso had in Nederland wel enige aanhang in studentenkringen (Nijmegen en Amsterdam). Het centrale probleem voor de Groot-Nederlanders in het Noorden was, sedert de oprichting van de NSB en later het Zwart Front, zich het odium van nationaal-socialistische gezindheid van het lijf te houden. Dit was geen eenvoudige zaak, daar juist deze politieke richtingen iets van de Groot-Nederlandse idealen leken te willen verwezenlijken, zij het met voorbijzien van democratische uitgangspunten. Een ander probleem was dat begrippen als taaleenheid en stamverwantschap als „volkse” idealen, nu juist bij uitstek met het nationaal-socialistische gedachtengoed werden vereenzelvigd.

Dat ze het zeker niet uitsluitend waren, moge blijken uit het summiere overzicht van de eerder geschetste organisaties en conferenties, waar het nationalisme in zijn veelheid van verschijningsvormen een regelmatig terugkerend thema was. Ook hier speelde op de achtergrond: de NSB en verwante organisaties het alleenvertoningsrecht op nationalisme te ontnemen.

Welke rol speelde nu Jan Christiaan Kist tot mei 1940 in de Groot-Nederlandse beweging?

Kist werd in 1913 geboren in het Leidse doktersgezin van Anthonie Kist en Maria Theodora Jacoba Kist (1877-1959). De opvoeding van Jan Christiaan was voor een niet onbelangrijk deel de taak van zijn moeder geweest door het vroegtijdig overlijden van zijn vader. Kists moeder was vanaf de oprichting ANV-lid en nationaal gevoel, liefde voor Nederland en de Nederlanden, waren hem van kinds af bijgebracht. Na zijn gymnasium volgde hij korte tijd in Den Helder de opleiding tot marineofficier, maar meer neigend naar een algemene intellectuele opleiding koos hij voor de studie der klassieke letteren in Leiden en deze opleiding vulde hij aan met een studie in de rechten. Sterk geïnteresseerd in de defensiepolitiek, volgde hij eind van de jaren dertig wel

6. In 1939 bedroeg het totale budget van de Dietsche Bond f. 1105,-, hiervan werd f. 920,- voor het blad *De Dietsche Gedachte* benut. De contributie bedroeg f. 7,50; voor jeugdleden f. 3,- en voor belangstellenden f. 2,50. Het is duidelijk dat hier eerder van een Gideonsbende dan van een leger gesproken moet worden, Zie *Mededeeling voor de ledenvergadering 1939*, in: Rijksarchief Noord-Brabant, archief-Buning, ongeinventariseerd, doos 14.

7. Zie L. VOS, *De Dietsche Studentenbeweging, 1919-1940*, in: *Acta Colloquium over de Geschiedenis van de Belgisch-Nederlandse betrekkingen tussen 1815 en 1945 te Brussel 1980*. (Gent 1982), p. 451-493.

de opleiding tot reserveofficier bij de landmacht. Het anti-militarisme dat onder Vlaamse jongeren sterk leefde was hem vreemd. Het was met deze achtergrond geen wonder dat Kist lid van het Nationaal Jongeren Verbond was, waar ook de Oranje-liefde hoog genoteerd stond. In politiek opzicht was Kist, in moderne termen gesteld, rechts te noemen. Begrippen als Oranje-liefde en sterke defensie gingen bij hem echter niet zonder meer gepaard met een afkeer van democratie en een verheerlijking van autoritaire en élitaire idealen. Wel zal blijken dat hij omwille van zijn Groot-Nederlandse idealen vrij ver ging in het aanvaarden van medewerking uit anti-democratische kringen⁸.

Maar eerst zijn betrekkingen tot de Groot-Nederlandse beweging. Reeds van huis uit bekend met het ANV, zocht hij in 1936 contact met de Dietsche Bond en wilde hij voorgedragen worden als lid (de gebruikelijke procedure). Uit correspondentie met de secretaris van de Bond, mr. A. Loosjes, blijkt dat dit geregeld kon worden, maar men wilde alleen „overtuigde Groot-Nederlanders”. Liederen die er wel wat voor voelen en wel willen steunen zijn niet welkom⁹. In de Dietsche Bond speelde Kist geen grote rol. Een bestuursfunctie zou hij er niet bekleden. Wel behoorde hij tot de overtuigde anti-Belgicisten in de Bond. Zo schreef hij begin 1940 aan Loosjes: „,zoals wij ons uit beginsel tegen alle — burgerlijke en militaire — organen van het gezag in België keeren”¹⁰.

Groter was Kists rol in het Dietsch Studenten Verbond. Hij was in 1937 bestuurslid van de Leidse afdeling geworden. Oud-DSV-leden¹¹ hadden het Verbond in 1937 weer nieuw leven ingeblazen, maar tegelijk bleek het NSB-virus in het DSV duidelijk aanwezig te zijn en werden de onderlinge betrekkingen gekenmerkt door wantrouwen over de houding die bepaalde personen tegenover de NSB aannamen. Zo ging in 1937 het gerucht dat de Leidse afdeling van het DSV geheel uit NSB-leden zou bestaan. Kist weerlegde dat, maar gaf wel toe dat „alle NSB-ers en degenen die daar mee sympathiseeren te zamen nog niet de helft van onze leden uitmaken”¹². De afdeling telde in 1937 negenendertig leden¹³.

8. Gerda van Arkel schrijft in haar ongetiteld en ongepubliceerd manuscript over Kist op p. 9: Maar Kist „nam het goede, waar hij het vond”. Ms. in bezit van de schrijver. Het zal t.z.t. aan het Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven, Antwerpen (AMVC) ter hand gesteld worden.

9. A. Loosjes aan J. Ch. Kist, 6-4-1936. (AMVC, dossier Dietsche Bond, B. 7134/b).

10. J. Ch. Kist aan A. Loosjes, 18-2-1940. (AMVC, dossier Kist, K. 426-/b).

11. Een „directorium amplissimum” van oud-DSV-ers bestond uit: L.L.W. van Soest, V. Haesaert, W. Goedhuys, J.J. H. Hülsman, H. G. W. van der Wielen, J. Broekman, E. Broekman-Vriesman, F. L. P. de Jong, J. Besier en S. B. Modderman. In mei 1940 zouden W. Goedhuys en F. L. P. de Jong en S. B. Modderman zich tot NSB-ers ontpoppen.

12. J. Kist aan Y. van der Wielen, Leiden, 9-9-1937. (AMVC, dossier Diets Studenten Verbond, S. 96513/b).

13. Notitie in DSV-archief. (AMVC, S. 96513/b).

Kists eigen politieke overtuiging en zijn houding tegenover de NSB komen goed uit in een brief die hij over deze kwesties binnen het DSV schreef aan zijn vriend, de Groningse DSV-er A. Kooman:

„Toch moeten we voor één ding oppassen, en dat is, dat we de N.S.B. niet als zoodanig gaan bestrijden; laat dat gerust aan EDD over en ga niet te veel met dat pek om. Menschen die N.S.B.-gezind zijn of zeggen te zijn, of alleen maar ‘fascistisch’ denken (zooals ik ook min of meer), maar niet bij de beweging zijn aangesloten, kunnen natuurlijk nooit bepaalde opdrachten krijgen en zijn daarom m.i. niet zoo gevaarlijk. Je moet niet vergeten dat alle nationalisme nu eenmaal dichter bij de rechtergroepen staat en zeker een zoo opvallend nationalisme als een dat over de grenzen heen ziet (hoe men ook de verwezenlijking van zijn idealen wenscht). Ik noemde mezelf dan ook daarnet ‘fascistisch’, en ik heb je ook wel eens gezegd dat ik met een contradictio in terminis individueel fascist was; misschien is het toch beter om van ‘nationalist’ te spreken: juist om mijn nationalisme zal ik me niet gauw bij een bepaalde groep aansluiten. Je moet hier dus wel degelijk onderscheid maken tusschen zekere vage afkeer van het huidige stelsel (die ons allen wel gemeen is) en die zich licht kan uiten in N.S.B.-achtige termen, en werkelijke N.S.B.-mensen. Hoe ik over die laatste denk, wat het D.S.V. betreft, weet je wel; en een angstpsychose is nooit goed”¹⁴.

Een poging om in 1938 in het hoofdbestuur van de DSV te komen werd te niet gedaan door toedoen van oud-DSV-ers als mr. F.L.P. de Jong, door Kist weinig fraai als een „arme kerk- (of liever synagoge-rat)” gekarakteriseerd¹⁵. In het hoofdbestuur van het DSV zaten sedert 1938 wel twee tot drie NSB-leden.

Via het DSV had Kist ook bemoeienis met de Volkseenheidconferenties, waar vrijwel alle jongerenorganisaties uit Nederland aan deelnamen. Hij zat in de voorbereidingscommissie namens het DSV. Interessant was zijn suggestie om voor 1939 als thema „volk en ras” te nemen. Hij beargumenteerde zijn keuze als volgt:

„Het zou bijna als lafheid van de V.E.-commissie aangezien worden een onderwerp op haar terrein, dat zoo zeer in de belangstelling staat, waar zoozeer over gestreden wordt, en waar zooveel ongezonde meeningen over verkondigd worden, uit de weg te gaan. Ik voor mij wil je wel bekennen, dat ik niet recht weet, hoe de hiermee verband houdende vraagstukken voor mezelf op te lossen; het eenige wat ik begrijp is dat degeenen, die doen alsof er geen rassen bestaan hopeloos ouderwetsch zijn en dat de theorieën die zoo nu en

14. J. Kist aan A. Kooman, Leiden, 29-9-1937. (AMVC, S. 96513/b).

15. J. Kist aan A. Kooman, Leiden, 20-3-1938. (AMVC, S. 96513/b). Al in 1937 wist Kist dat De Jong met de NSB sympathiseerde. Zie Kist aan J. H. Gonggrijp, 27-9-1937. (AMVC, S. 96513/b).

dan uit Duitschland overwaaien zacht uitgedrukt wel heel erg gedurfd zijn''¹⁶.

Een van de thema's die in Groot-Nederlandse kringen met een zekere regelmaat ter sprake kwamen, was de houding tegenover Joodse Nederlanders en in het bijzonder tegenover de Joodse vluchtelingen uit Duitsland. De vraag was of zij pasten in het nationale concept dat men als Groot-Nederlander wilde aanvaarden. Op grond van „volkse'' criteria werd er vaak een voorbehoud in acht genomen, zoals bijvoorbeeld in *Dietbrand*, het blad van Wies Moens. Ik schreef al over het onverholen anti-semitisme bij Zwart Front en aanvankelijk meer verborgen bij de NSB. Ook in de Dietse Bond was er soms een reserve op te merken in sommige bijdragen in *De Dietsche Gedachte*, o.a. van A. Loosjes¹⁷. Ook bij Kist was dit voorbehoud op te merken, zoals we zullen zien. De derde Groot-Nederlandse organisatie waar Kist voor de oorlog actief in was, bestond uit de 'Rijksnederlandsche' afdeling van het Dietsch Jeugd Verbond. De kern van deze organisatie lag in Vlaanderen, waar mr. Edgar Boonen de integrale Groot-Nederlandse idealen verdedigde. Idealen die zijns inziens in het Vlaams Nationaal Verbond minder en minder aan bod kwamen. De „Rijksnederlandse'' afdeling was klein¹⁸. Het blad *De Blauwvoet* had er 61 abonnees¹⁹. Kist schreef regelmatig in *De Blauwvoet* in de rubriek „Op de kandeleer'' en in *Bardit*, een gestencil jongerenblad van het DJV. Ook leidde hij zomerkampen, o.a. in 1937 te Cadzand. Zijn dragen daar van het „groene hemd'' van het DJV had bij een aantal leden van het DSV ergernis opgewekt en was mede debet aan zijn mislukte kandidatuur voor het hoofdbestuur van het DSV in 1938²⁰. Overigens zaten in het bestuur van het DJV weer leden die lid waren van andere Groot-Nederlandse organisaties. Dergelijke dubbel-lidmaatschappen kwamen veel voor en komen we ook bij Kist tegen. Enigszins los van zijn Groot-Nederlandse bezigheden stond zijn bemoeienis met het studentenblad *Citadel*. Het eerste nummer dat in een grotere gedrukte

16. J. Kist aan N. C. Orie, Leiden, 14-2-1939. (AMVC, S. 96513/b).

17. Zie L. (A. LOOSJES), *De Nederlandsche Volkskarakters*, in: *De Dietsche Gedachte*, 13 (1938), p. 69-70 en ook. S.D.G., *Groot-Nederlandsche stellingen*, in: *De Dietsche Gedachte*, 13 (1938), p. 133-134.

18. J. Kist aan J. Essens, Leiden, Prinsjesdag, 1940. (AMVC, dossier Diets Jeugd Verbond, J. 33765/b). Prinsjesdag, traditioneel de derde dinsdag in september, wanneer de vorst de eerste zitting van de Staten-Generaal in Den Haag opent met de Troonrede. Uit deze brief: „De DJV heeft tot nu toe in Rijksnederland weinig kunnen uitrichten; in Amsterdam en in Voorburg is een kleine groep leden; verder zijn er nog wat verspreide leden en Blauwvoetlezers, terwijl er jaarlijks een paar honderd Blauwvoet agenda's verkocht plachten te worden''.

In J. Kist aan Gerda van Arkel, Leiden 24-8-1939 (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) te Amsterdam, Doc. I-895B), meldt Kist, dat hij 200 Blauwvoetagenda's uit België heeft meegemokkeld. De afdeling Amsterdam van het DJV telde 25 leden. Zie Schiltmeyer aan Kist, Amsterdam, 18-12-1939 (AMVC, J. 33765/b).

19. Lijst met abonnees uit 1940. (AMVC, J. 33765/b).

20. Gerda van Arkel, ongepubliceerd ms. p. 9 en 10.

oplage verscheen, was het laatste nummer (nummer vier) van de eerste jaargang (1938-1939). De periodiek droeg de titel: *Citadel, Algemeen Nationaal Studentenblad*. De redactie bestond uit H. F. Smits, Leids juridisch kandidaat, en de Rotterdamse student A. J. Ferguson. De laatste was ook lid van het Dietsch Studentenverbond. De redactie stelde onder het motto „Eenheid, Verantwoordelijkheid, Trouw”, „geheel onafhankelijk van welke groepeeringsgroep ook” te werken²¹.

Kist, hoewel nog officieel geen redacteur, zocht naar medewerkers en wilde met name een rooms-katholieke medewerker, maar niet uit de Dinaso-hoek²². Hij had zelf duidelijk de bedoeling om via *Citadel* in de „hoogst versnipperde en arrivistische” studentenwereld de Groot-Nederlandse idealen uit te dragen. Dit blijkt uit een brief aan H. van Bommel:

„Wat nu het eerste betreft (het nationale), de Dietschen kant gaat men voorzichtig uit. (...) In het volgende nummer komt een stuk van mij, dat betoogt, wat een volk is, wat het Nederlandsche volk is, en dat dus, zij het voorzichtig, een belgica delenda aanheft. Dit om je te laten zien dat we met een beetje goede wil, *Citadel* tot een Dietsch studentenblad kunnen maken”²³.

In Kists eerste bijdrage in *Citadel* wees hij raskenmerken voor de bepaling van volkseenheid voor Nederland van de hand. Hij schreef:

„Hoezeer het ras in het middelpunt staat van de nationale theorie, vooral van de Duitschers, ik meen, dat gegeven de weinige raszuiverheid der Europeesche volken, er voor ons doel weinig algemeen geldende richtlijnen uit af te leiden zijn”.

De taal vormde zijns inziens het enige echte bindende element voor het volk. Dat gold noch voor ras, noch voor bodem (de als scheiding werkende grote rivieren in de Nederlanden), noch voor religie. De economie kon bindend werken. Hij eindigde zijn betoog met de stelling: „Het Nederlandsche volk bewoont het geheele Nederlandsche taalgebied”²⁴.

Kists vriend uit Groningen, Kooman, deed in april 1940 het voorstel om *Citadel* te laten opgaan in *Het Gemeenbest*. Kist voelde daar niets voor. Daar was te weinig aandacht voor nationale zaken als defensie en rijkseenheid. Bovendien wilde hij als studentengemeenschap zelfstandig blijven. Hij stelde:

21. Het archiefmateriaal (voornml. archief-Buning ongeinventariseerd) bood geen gegevens over de oplage en over de financiële situatie. Het blad wordt bewaard in de Bibliotheek Rijksuniversiteit te Leiden en de Bibliotheek Katholieke Universiteit Nijmegen.

22. J. Kist aan H.C.R.M. van Cranenburgh, Markelo, 5-8-1939 (archief-Buning, ongeinv. ds. 14). Enige Dinasoleden kwamen er in 1939 wel in de redactie met figuren als B. Saris, J. Rübenkamp-Bergmeyer en Van Cranenburgh. Alle drie later lid van de NSB.

23. J. Kist aan H. van Bommel, 21 zomermaand 1939 (arch.-Buning, ongeinv. ds. 14).

24. J. CH. KIST, *Het Nederlandsche Volk*, in: *Citadel*, 2 (1939-1940) nr. 1 (november), p. 8-17. Een gelijksoortig artikel van zijn hand, *De plaats van het volksche beginsel*, verscheen in *Dietsche Gedachte*, 14 (1939), p. 41-42.

„Wij vormen wel degelijk een eigen groep met eigen plichten en rechten, wij behoren te zijn het zout der natie, onverbrekkelijk daarmee verbonden en wel daarvan onderscheiden te gelijk”²⁵.

Hoewel de dreiging van de oorlog met name sedert september 1939, na de Duitse inval in Polen en de Frans-Engelse oorlogsverklaring aan Duitsland, steeds meer werkelijkheid werd, was er tegelijk een sterke neiging om gewoon met allerlei zaken door te gaan. Dat gold ook voor de Groot-Nederlandse idealen²⁶.

In een blad als *De Dietsche Gedachte* merkte men van die oorlogsdreiging weinig. Ook in de betrekkingen met de NSB was er een zekere tweeslachtigheid. Enerzijds wensten de Groot-Nederlandse organisaties (DB en DSV) beslist niet met de NSB vereenzelvigd te worden, anderzijds ging men ook niet over tot een roeyement van NSB-leden of een duidelijke afwijzing van de NSB. Een probleem was dat de NSB als politieke partij niet verboden was, al mochten ambtenaren en militairen er geen lid van zijn. Overigens werkte men in tal van verenigingen en organisaties tot mei 1940 met NSB-ers samen²⁷. Van veel mensen wist men ook niet dat ze lid van de NSB waren²⁸. De Duitse overval op Nederland en België in mei 1940 bracht in die schemertoestand de nodige verheldering.

Van mei 1940 tot december 1940. De Dietse organisatie van mei-december 1940

Na vijf dagen strijd moest Nederland zich gewonnen geven. De regering met Koningin Wilhelmina aan het hoofd week uit naar Engeland om van daaruit de strijd voort te zetten²⁹.

In eerste instantie leek het voor velen een duidelijke zaak, dat Duitsland voor lange tijd de beslissende factor in de politieke verhoudingen op het Europese vasteland zou zijn. Deze zienswijze bepaalde ook de politieke ontwikkelingen in de eerste maanden van de bezetting. Het formele door de traditionele politieke partijen bepaalde politieke leven lag vrijwel onmiddellijk stil. Het par-

25. J. Kist aan A. Kooman, Leiden, 21-4-1940. (arch.-Buning ongeinv. ds. 14).

26. Gerda van Arkel, Aantekeningen voor dr. L. de Jong, dl. 2, p. 15-16. (RIOD, Doc. I-37A). Deze geschreven aantekeningen vormen in wezen de basis voor het in noot 8 genoemde ms. Uit Aantekeningen: „in D.G. schreven A.L. (Loosjes) en D.B. (De Decker) alsof er niets aan de hand was”.

27. Bijv. in de redactie van *Nederlandsche Historiebladen* zat de NSB-er Vermeulen. Zie P. VAN HEES, *Van Nederlandsche Historiebladen tot Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 99 (1986), p. 476-507.

28. Dit gold bijv. voor het invloedrijke oud-DSVlid W. Goedhuys.

29. Zie J. C. H. BLOM, *Nederland onder Duitse bezetting, 10 mei 1940 - 5 mei 1945*, in: *Geschiedenis van het Moderne Nederland*, p. 481-517.

lement vergaderde niet meer, alleen het overheidsapparaat functioneerde nog en deed dat verder onder supervisie van de bezetters. De pers werd vrijwel meteen onder controle gebracht, maar voor het overige leek er nog een zekere vrijheid van meningsuiting mogelijk ³⁰.

Het lag voor de hand dat de NSB weer groeide, maar ook het zich als alternatief voor de als landsverraderlijk beschouwde NSB aandienende Nationaal Front (tot april 1940 Zwart Front geheten) groeide en een vrij groot aantal respectabele burgers zag wel wat in deze autoritaire organisatie.

Het snelst groeide echter de in de zomer van 1940 opgerichte Nederlandsche Unie onder leiding van het driemanschap gevormd door J. E. de Quay, J. Linthorst Homan en L. Eindhoven. Deze organisatie, die zeker positief stond tegenover „de nieuwe orde” en vrij ver meeging in de kritiek op de traditionele parlementaire democratie, werd echter door het zeer snel groeiende aantal leden vooral gezien als een echte Nederlandse en met name tegen de NSB gerichte organisatie.

Het optreden van de Duitsers was de eerste maanden voorzichtig en terughoudend. Het leek wel mee te vallen, zo vonden veel Nederlanders. In deze sfeer van aanvaarding en zelfs van aanpassing of „accomodatie” aan de bezetting, hetgeen beslist niet hetzelfde is als het veel verder gaande begrip collaboratie, leek zelfs ruimte voor eigen Nederlandse politieke initiatieven. Te weinig heeft men gezien, dat het Duitse optreden zo gematigd was, omdat de bezetters meenden op deze manier de door henzelf gestelde doelen: volstrekt ondergeschikt maken van de Nederlandse economie aan die van het Duitse Rijk en een nazificering van Nederland, zo snel mogelijk te bereiken ³¹.

In dit klimaat leek ook voor de Groot-Nederlandse politieke idealen nog ruimte mogelijk.

Al op 25 mei hadden bestuursleden van de Stichting Noord-Nederland - Vlaanderen, formeel een organisatie die geen politiek Groot-Nederland nastreefde, een organisatie als de Groot-Nederlandsche Actie in het leven geroepen. Het bestuur bestond uit: K. Waternaux, K. Heynderickx, W. Goedhuys, R. Parqui, J. S. L. Hornstra, G. Dunck, F. L. P. de Jong, R. Speleers en Fl. Grammens. Het doel was: „Een Nederlandsche gemeenschap, omvattende al onze stamgenooten in Noord en Zuid, in het nieuwe Europa dat wordende is”. Men ging er van uit dat slechts die mogelijkheden bij de herordening van Europa een rol zouden spelen „die principieel volk en natie tot grondslag van den staat hebben gemaakt” ³². Op de vergadering van 1 juni protesteerde

30. Bestaande verenigingen en organisaties mochten voorlopig blijven voortbestaan. Nieuw te stichten organisaties moesten vanaf juni 1940 aangemeld worden bij de procureurs-generaal. Vanaf september 1940 werden er al organisaties verboden verklaard. Zie L. DE JONG, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, dl. 5, 1e deel, p. 415-416.

31. Zie L. DE JONG, *Het Koninkrijk*, dl. 4, 1e deel, p. VII.

32. Zie *Groot-Nederlandsch Manifest* (exemplaar in het bezit van de schrijver).

o.a. mevr. G. van Arkel tegen de gedachte dat de herordening van Europa alleen maar een zaak zou zijn van staten die „volkse” beginselen zouden aanhangen³³. Rond de Stichting was vóór mei 1940 al enig rumoer geweest, omdat men in het landelijk bestuur NSB invloed vermoedde en ook nu valt bij beschouwing van de namen van de initiatiefnemers voor de Groot-Nederlandsche Actie op, dat er nog al wat al dan niet openlijke leden van de NSB bij zitten. Als uitzondering gelden J. Becker (Nationaal Front) en J. Payens.

In de Dietsche Bond heerste in het bestuur de gedachte om zo niet de Bond op te heffen dan toch de verschijning van *De Dietsche Gedachte* te staken. Leden als mevr. Van Arkel, J. Ch. Kist, J. Hengeveld e.a. hebben H. Burger en A. Loosjes gevraagd om door te gaan, met in het achterhoofd ook de gedachte om geen vrije baan te geven aan NSB of Nationaal Front³⁴. Op 3 juli zouden beide organisaties op nogal opvallende wijze de Gulden Sporenslag herdenken en daarbij ook over een politiek Groot-Nederland spreken³⁵. De stap van genoemden werd gehonoreerd en de Dietsche Bond bleef voortbestaan.

Organisaties als ANV en DJV bleven voorlopig ook functioneren. In het Dietsch Jeugd Verbond, waar sinds kort Parqui de leiding had, heerste de vrees dat wel spoedig alleen een soort nationale jeugdstorm zou worden toegelaten³⁶.

Binnen de Dietsche Bond namen in juli 1940 de leden: Gerda van Arkel, Heynderickx, Hengeveld, Kist, Van Nieuwenhuize, Becker, Beckers en Waternaux het initiatief tot het bijeenroepen van een buitengewone algemene ledenvergadering³⁷. Het doel was een gebundelde actie voor Groot-Nederland. Op 17 augustus kwam men daartoe in Hotel Americain te Amsterdam bijeen. In principe waren alle Groot-Nederlandse en Vlaamsgezinde organisaties uitgenodigd om over gezamenlijke initiatieven tot verwezenlijking van Groot-Nederlandse idealen te beraadslagen. Hoewel het ANV bij monde van zijn voorzitter J. de Vries stelde wel voor Groot-Nederland te willen ijveren, stemde hij om formele redenen blanco en zo deed ook de vertegenwoordiger van de Culturele Vereniging Nederland-Vlaanderen (opgericht in 1937). Op deze bijeenkomst werd uiteindelijk opgericht Het Verbond van Heel-Nederlandsche Vereenigingen in Noord-Nederland met als doelstelling o.a.:

33. Zie Gerda van Arkel, Aantekeningen voor dr. L. de Jong, dl. 2, p. 31 en L. BUNING, *Karel Waternaux, de Stichting „Noord-Nederland-Vlaanderen” en de Groot-Nederlandsche Actie van 1940*, in: *Wetenschappelijke Tijdingen*, (1978) nr. 1, kl. 11-38. Volgens mevr. Van Arkel vergaderde men in Utrecht in café Weber en zij meent later dan 1 juni 1940.

34. J. Kist aan mevr. A. Prins, 7-6-1940. (AMVC, dossier Kist, K. 426/b).

35. Vgl. J. Kist aan W.J. Bergsma, 28-6-1940. (AMVC, J. 33765/b) en het verslag in *De Dietsche Gedachte*, 15 (1940), nr. 6/7.

36. J. Kist aan W.J. Bergsma, 28-6-1940. (AMVC, J. 33765/b).

37. G. Becker aan J. Broekman, Zeist, 4 oogstmaand 1940 en J. Broekman aan G. Becker, Amsterdam, 30-7-1940. (AMVC, dossier Dietsche Bond, B. 7134/b).

„ I. Het bevorderen en versterken van het besef dat de Nederlanden in de Lage Landen aan de Zee één volk vormen;

II. Het doen samengroeien van dat volk tot een zoo innig mogelijke eenheid en de verwijdering van alles wat die samengroei belemmert;

III. Het samenwerken met de Dietsche stamverwanten buiten het gebied onder I genoemd, tot behoud en versterking van het Dietsche element in de wereld.”

Een nauwkeurige bepaling van de verhouding tussen Groot-Nederlandsche Actie en het nieuw opgerichte Verbond bleef achterwege, al stelde Waternaux dit punt wel aan de orde. De actieradius van het Verbond beperkte zich voorlopig — het zou nooit verder komen — tot „Rijks-Nederland” in verband met de door de oorlogsomstandigheden zeer bemoeilijkte betrekkingen met Vlaanderen. Waternaux verkondigde op de bijeenkomst wel dat er tal van Vlamingen naar het Noorden zouden komen (Borms, Grammens, W. de Meyer en Wieske Aerts), maar wij hebben daar niets van terug gevonden³⁸.

In ieder geval hebben we kunnen vaststellen dat de officiële Groot-Nederlandse organisaties alle vrij kort na de bezetting hun activiteiten weer hebben hervat en dat er zelfs een zeer levendige belangstelling was ontstaan voor de gedachte dat nu de verwezenlijking van een politiek Groot-Nederland nabij was.

Zo lezen wij in *De Dietsche Gedachte*, mei/juli 1940 in het hoofdartikel van de hand van H. Burger over:

„De innige hoop van den Dietscher, dat in een herordend Europa dat nieuwe Nederland heel ons volk zal omvatten; met zorgvuldige uitsluiting van elk aan onze stam vreemd gebied”³⁹.

Kist formuleerde het ideaal tegenover Loosjes als volgt:

„Doordat Coburg het met zijn regering aan den stok heeft bestaat er misschien een eenige kans voor ons ideaal, welke van de partijen ook wint.

We moeten wat onze houding t.a.v. de oorlogvoerenden betreft welbewust van twee walletjes eten; maar dat alles eischt onafgebroken ijver van alle Dietschers”⁴⁰.

Voorlopig zou Kist zich bezig houden met de perszaken voor de Groot-Nederlandsche Werkgemeenschap voor de Jeugd, een onderdeel van de Groot-Nederlandsche Actie. Het ging hier om het duidelijk maken van: „De onverbreekelijke eenheid der Nederlandsche volksgemeenschap, zooals deze besloten ligt binnen de Nederlandsche taalgrens”⁴¹.

Maar niet alleen bij de traditionele Groot-Nederlanders kreeg het ideaal nieuwe impulsen, ook in een wijdere kring was de gedachte aan een mogelijke poli-

38. Notulen van de vergadering van de Dietsche Bond, 17-8-1940. (AMVC, B. 7134/b).

39. H.B., *Waardigheid*, in: *De Dietsche Gedachte*, 15 (1940), nr. 6/7.

40. J. Kist aan A. Loosjes, 7-7-1940. (AMVC, K. 426/b).

41. Zie *De Dietsche Gedachte*, 15 (1940), p. 113. Hij werkte samen met J. W. Schutte, A. van der Steeg, G. Becker en W. J. Bergsma.

tieke aaneensluiting van Nederland en Vlaanderen in de eerste maanden na de Duitse bezetting aan de orde.

In het volgende gedeelte willen wij nagaan in welke kringen deze gedachte leefde, hoe men de verwezenlijking ervan zag en, last but not least, hoe de bezetters er op reageerden. Tenslotte zullen we aandacht geven aan Kists werk in een aantal periodieken.

Dat de verwezenlijking van Groot-Nederland in een veld vol voetangels en klemmen zou moeten geschieden, is duidelijk. Sommigen haakten dan ook onmiddellijk al af en om te prijzen redenen. Zo schreef H. G. W. van der Wielen, oud-DSV-bestuurder en overtuigd Groot-Nederlander, aan Kist onomwonden, dat een aanvaarding van Groot-Nederland uit Duitse handen, — want daar zou het op neer komen —, voor hem onaanvaardbaar was⁴². Deze gedachte leefde ook elders. Van den Hoek, de voorzitter van het DSV, schreef Kist in september dat veel leden van het DSV vonden dat er van de bezetter niets moest worden „afgebedeld”, maar dat anderzijds de leden ook slecht op de hoogte waren van allerlei lopende Groot-Nederlandse activiteiten. Veel leden wilden het liefst met Nationaal Front in het geweer komen tegen de NSB⁴³. Kist zag al deze problemen ook wel, maar wilde voorlopig nog geen conclusie trekken. Zijn oordeel luidde:

„Er zijn evenwel twee voorwaarden die m.i. vervuld moeten zijn om niet mee te werken en die nu m.i. geen van beide vervuld zijn n.l. we moeten dan meenen dat de toestand van voor 10 Mei niet in vele opzichten dringend verbetering behoeft en we moeten overtuigd zijn dat niet als wij ons onthouden anderen met minder goede bedoelingen op onze plaats gaan zitten”⁴⁴. Kist zag graag een eenheidsbeweging tegen de Duitsers, maar verwachtte in dat opzicht niets van de NSB, ook al vanwege de houding tegenover Oranje. Zo bleef hij tot in het verre voorjaar van 1941 ijveren voor Groot-Nederland, zonder daarbij overigens uit te gaan van een Duitse eindoverwinning. Daar geloofde hij niet in⁴⁵. Maar nu eerst de pers over Groot-Nederland.

Prof. Ritzema Boslaan 95, Utrecht

42. H. G. W. van der Wielen aan J. Kist, Bakkeveen, 17-9-1940 (arch.-Buning, ongeinv. ds. 14).

43. H. G. van den Hoek aan J. Kist, Amsterdam, 19-9-1940. (AMVC, S. 96513/b).

44. J. Kist aan A. Prins, Leiden, 18-11-1940. (AMVC, K. 426/b). In deze brief ook: „Ook zie ik scherp dat het voor ons volk van groot belang zou zijn als er één beweging was, een eenheid, die dan des te gemakkelijker het been stijf zou kunnen houden tegen de Duitschers”.

45. J. Kist aan A. Prins, Leiden, 18-11-1940. (AMVC, K. 426/b). Hieruit: „In een Duitse overwinning geloof ik niet, en dat Engeland Groot-Nederland moet wenschen had ik al lang geconstrueerd”. We hebben niet kunnen vinden op welke gronden Kist meende dat Engeland een Groot-Nederland zou wenschen. Mogelijk was het een omkering van de visie van 1815. Toen was Groot-Nederland barrière tegen Frankrijk. Nu zou het een dam tegen Duitse agressie moeten vormen.